

Rozdział I. Zagadnienia wprowadzające

§ 1. Rodzina jako wartość konstytucyjna

I. Konstytucyjna ochrona rodziny

W prawie wyróżnia się zasady, które są podstawą dla budowy całego systemu prawnego. Znajdują się one w Konstytucji RP, czyli najważniejszym akcie prawa stanowionego w Polsce. Wszystkie inne uchwalane akty prawne muszą być z nią zgodne. Zasady prawne to wiążące normy prawne, które mają charakter nadrzędny w stosunku do innych norm w obrębie systemu prawnego i które odgrywają istotną rolę w tym systemie, przede wszystkim ze względu na ich uzasadnienie aksjologiczne¹. Wyznaczają one kierunki tworzenia prawa poprzez wskazanie, jakie wartości należy chronić, a także dają wskazówki potrzebne do interpretacji przepisów prawnych². Zasady są dyrektywami wykładni, które obligują sądy i inne organy do ich uwzględnienia w procesie stosowania prawa³. Przypisuje się im znaczenie dla całego systemu prawa⁴. Mają one najwyższą moc prawną i największą doniosłość merytoryczną w systemie obowiązujących norm prawnych⁵.

Małżeństwo – jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo podlegają ochronie i opiece ze strony Rzeczypospolitej Polskiej (art. 18 Konstytucji RP). Konstytucyjna zasada ochrony rodziny i małżeństwa znajduje się w rozdziale I Konstytucji RP, w którym sformułowano zręby ustroju Rzeczypospolitej Polskiej⁶. Umieszczenie tego przepisu wska-

¹ Z. Ziemiński, Wartości konstytucyjne. Zarys problematyki, Warszawa 1993, s. 55.

² Tamże; S. Wronkowska, Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa, Poznań 2003, s. 102–104.

³ J. Strzebińczyk, Prawo rodzinne, Warszawa 2013, s. 41.

⁴ P. Tuleja, Źródła prawa, w: P. Sarnecki (red.), Prawo konstytucyjne RP, Warszawa 2014, s. 49.

⁵ M. Kordela, Zasady prawa. Studium teoretycznoprawne, Poznań 2012, s. 150–151.

⁶ T. Smoczyński, Prawo rodzinne i stosunki rodzinnoprawne, w: T. Smoczyński (red.), SPP, t. 11, s. 49.

zuje, że małżeństwo i rodzina mają szczególną pozycję w hierarchii wartości konstytucyjnych⁷.

Małżeństwo i rodzina podlegały ochronie i opiece Państwa także w Konstytucji PRL z 1952 r.⁸ (art. 67)⁹. Poszanowanie tych wartości wskazuje na ich znaczenie, a także podkreśla ich trwałość¹⁰. Przepis ten został przejęty przez Ustawę Konstytucyjną z 1992 r. (art. 77 ustawy konstytucyjnej o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym z 1992 r.)¹¹.

Konstytucyjna ochrona rodziny odnosi się zarówno do rodziny małej (rodziców i dzieci), jak i do rodziny tworzonej wyłącznie przez małżonków. Warunkiem jest, aby stanowili ją kobieta i mężczyzna, którzy zawarli w świetle prawa polskiego ważny związek małżeński (art. 18 Konstytucji RP)¹². Przepis ten pokazuje, że ustawodawca w Konstytucji RP przesądził, że za małżeństwo uznaje się związek wyłącznie kobiety i mężczyzny¹³.

⁷ A. Mączyński, Konstytucyjne podstawy, prawa rodzinnego, w: P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel (red.), Państwo Prawa i Prawo Karne. Księga Jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. 1, Warszawa 2012, s. 775; wyrok TK z 11.5.2011 r., K 11/09, OTK-A 2011, Nr 4, poz. 32; wyrok TK z 18.5.2005 r., K 16/04, Dz.U. z 2005 r. Nr 95, poz. 806; P. Sobczyk, Małżeństwo i rodzina, w: orzeczeniach Trybunału Konstytucyjnego. Art. 18, 48 i 71 Konstytucji RP, w: T. Płoski, J. Krzykowska (red.), Małżeństwo i rodzina w prawie kanonicznym, polskim i międzynarodowym. Księga pamiątkowa dedykowana ks. Prof. Ryszardowi Szychmillerowi, Olsztyn 2008, s. 382; J. Gajda, Pojęcie małżeństwa w prawie polskim. Uwagi na tle art. 18 Konstytucji RP, w: Z. Cwiakalski, J. Postulski (red.), Demokratyczne państwo prawne. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Andrzejowi Zolowi, Rzeszowskie Studia Prawnicze 2012, Nr 2, s. 84.

⁸ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 22.7.1952 r. (Dz.U. Nr 33, poz. 232 ze zm.).

⁹ B. Banaszekiewicz, „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny”. O niektórych implikacjach art. 18 Konstytucji RP, KPP 2013, z. 3, s. 593–594.

¹⁰ Z. Straus, Znaczenie artykułu 18 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, Pal. 2014, Nr 9, s. 236.

¹¹ Ustawa Konstytucyjna z 17.10.1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym (Dz.U. Nr 84, poz. 426 ze zm.).

¹² P. Winczorek, Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Warszawa 2008, s. 54.

¹³ Z. Straus, Znaczenie artykułu 18, s. 238–241; B. Banaszekiewicz, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, Warszawa 2012, s. 148; B. Banaszekiewicz, Małżeństwo jako związek, s. 597; D. Dudek, Opinia w sprawie projektu ustawy o związkach partnerskich, Przegląd Sejmowy 2012, Nr 4, s. 180–181; J. Pawliczak, Zarejestrowany związek partnerski a małżeństwo, Warszawa 2014, s. 339; P. Sobczyk, Małżeństwo i rodzina, s. 381–383; J. Gajda, Pojęcie małżeństwa w prawie polskim. Uwagi na tle art. 18 Konstytucji RP, w: Z. Cwiakalski, J. Postulski (red.), Demokratyczne, s. 86.

Małżeństwo, aby wywoływało skutki prawne, musi zostać zawarte zgodnie z przepisami KRO. Dochodzi do tego wtedy, gdy mężczyzna i kobieta jednocześnie obecni złożą przed kierownikiem urzędu stanu cywilnego oświadczenia, że wступują ze sobą w związek małżeński (art. 1 § 1 KRO). Jeżeli małżonkowie zawierają związek małżeński podlegający prawu wewnętrznemu kościoła albo innego związku wyznaniowego, wówczas muszą w obecności duchownego oświadczyć wolę jednoczesnego zawarcia małżeństwa wywołującego skutki na gruncie prawa polskiego, a kierownik urzędu stanu cywilnego musi następnie sporządzić akt małżeństwa (art. 1 § 2 KRO). Małżeństwo uważa się za zawarte w chwili złożenia oświadczenia woli w obecności duchownego. Warunkiem dla ważności małżeństwa jest sporządzanie aktu małżeństwa w terminie przewidzianym w KRO (art. 8 § 3 KRO).

Wspólne pożycie małżonków przejawia się jako wspólnota duchowa, fizyczna i gospodarcza¹⁴. Małżonkowie mają równe prawa i obowiązki w małżeństwie. Są oni zobowiązani do wspólnego pożycia, wzajemnej pomocy, wierności, współdziałania dla dobra rodziny (art. 23 KRO)¹⁵, a także do zaspokajania jej potrzeb, według swoich sił oraz swoich możliwości zarobkowych i majątkowych (art. 27 KRO)¹⁶. Celem tego ostatniego obowiązku jest umożliwienie prawidłowego funkcjonowania rodziny jako całości oraz zaspokajania potrzeb poszczególnych jej członków przy zachowaniu zasady równej stopy życiowej¹⁷.

Uregulowanie dotyczące wymienionych praw i obowiązków ma charakter bezwzględnie obowiązujący, zatem gdyby małżonkowie zawarli porozumienie wyłączające lub modyfikujące ich treść, to takie porozumienie byłoby nieważne¹⁸.

Na gruncie obecnie obowiązujących przepisów o randze niższej niż Konstytucja RP nie ma możliwości zmiany definicji małżeństwa¹⁹. Za małżon-

¹⁴ M. Sychowicz, w: K. Piasecki (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2011, s. 147.

¹⁵ G. Jędrejek, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Małżeństwo. Komentarz do art. 1–61⁶*, Warszawa 2013, s. 112–115; T. Sokołowski, w: H. Dolecki, T. Sokołowski (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2013, s. 90–99.

¹⁶ G. Jędrejek, *Kodeks rodzinny*, s. 118–128; T. Sokołowski, w: H. Dolecki, T. Sokołowski (red.), *Kodeks rodzinny*, s. 103–106.

¹⁷ M. Sychowicz, w: K. Piasecki (red.), *Kodeks rodzinny*, s. 159–164.

¹⁸ Tamże, s. 146.

¹⁹ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej*, s. 148; J. Pawliczak, *Zarejestrowany związek*, s. 340; W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2013, s. 32; wy-

ków nie można – nawet w drodze daleko posuniętej analogii – uważać par, które pozostają w związkach konkubenckich, bez względu na to, czy są tej samej płci, czy nie²⁰. Ich wspólne pożycie, nawet wieloletnie, nie powoduje, że powstaje między nimi ustroj wspólności ustawowej. Do takich par nie mają zastosowania prawa i obowiązki wskazane w dziale II KRO, tj. m.in. obowiązek wspólnego pożycia, pomocy, wierności, współdziałania dla dobra rodziny (art. 23 KRO)²¹, rozstrzygania wspólnie o jej istotnych sprawach (art. 24 KRO)²². Dlatego też niniejsza praca dotyczy wyłącznie osób pozostających w ustawowym ustroju majątkowym, które zawarły ważny na gruncie polskiego prawa związek małżeński.

Ustawodawca uznał więc małżeństwo oraz rodzinę za szczególne podmioty, którym należy się ochrona i opieka. Cechą charakterystyczną małżeństwo jest jego trwałość²³. Zawiera się je po to, aby prowadzić wspólne życie, pomagać sobie, okazywać wierność oraz współdziałać dla dobra założonej przez siebie rodziny (art. 23 KRO). Także relacje rodzinne, które nie wynikają z małżeństwa, trwają przez okres życia członków rodziny (np. pokrewieństwo). Jest to zatem szczególna relacja, cechująca się trwałością, która powinna podlegać ochronie. Ponadto treść art. 23 KRO wskazuje na to, że trwałość małżeństwa i równouprawnienie małżonków są jedną z podstawowych zasad polskiego prawa rodzinnego²⁴. W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego²⁵ zwrócono uwagę, że zawarcie małżeństwa i pozostawanie w związku małżeńskim jest z jednej strony wyrazem przysługującej człowiekowi wolności, z drugiej natomiast – rodzi określone obowiązki, którym odpowiadają uprawnienia drugiego z małżonków, w tym także roszczenia natury majątkowej. Ponadto nakazana przez Konstytucję RP ochrona małżeństwa, jako związku kobiety

rok TK z 11.5.2005 r., K 18/04, Dz.U. Nr 86, poz. 744; B. Banaszak, M. Zieliński, *Konstytucyjne i ustawowe pojęcie rodziny*, MoP 2014, Nr 7, s. 358.

²⁰ P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji*, s. 54; J. Ignatowicz, M. Nazar, *Prawo rodzinne*, s. 109; T. Smyczyński, *Rodzina i prawo rodzinne w świetle nowej Konstytucji*, PiP 1997, z. 11–12, s. 188; J. Pawliczak, *Zarejestrowany związek*, s. 339.

²¹ G. Jędrejek, *Kodeks rodzinny*, s. 112–115; T. Sokołowski, w: H. Dolecki, T. Sokołowski (red.), *Kodeks rodzinny*, s. 90–99.

²² G. Jędrejek, *Kodeks rodzinny*, s. 116; T. Sokołowski, w: H. Dolecki, T. Sokołowski (red.), *Kodeks rodzinny*, s. 99–101.

²³ T. Sokołowski, *Prawo rodzinne. Zarys wykładu*, Poznań 2010, s. 27; W. Borysiak, w: J. Wierciński (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2014, s. 19; J. Gajda, *Pojęcie małżeństwa w prawie polskim*. Uwagi na tle art. 18 Konstytucji RP, w: Z. Cwiąkalski, J. Połuszny (red.), *Demokratyczne*, s. 85.

²⁴ M. Sychowicz, w: K. Piasecki (red.), *Kodeks rodzinny*, s. 145.

²⁵ Wyrok TK z 11.4.2006 r., SK 57/04, Dz.U. Nr 64, poz. 457.

i mężczyzny, oznacza również ochronę praw małżonków w ich wzajemnych stosunkach²⁶.

Przez ochronę małżeństwa i rodziny rozumie się czynności mające na celu niedopuszczenie do zagrożenia tych wartości. Natomiast zagwarantowanie im w Konstytucji RP opieki oznacza podejmowanie działań zmierzających do ich umocnienia np. przez prowadzenie polityki podatkowej sprzyjającej małżeństwom i rodzinom, tworzenie prawa zaspokajającego potrzeby rodzinne, a także na ochronie praw małżonków w ich wzajemnych relacjach²⁷. Są to wytyczne skierowane do podmiotów, które tworzą i stosują prawo²⁸.

Zauważyć jednak należy, że ochrona wyrażona w art. 18 Konstytucji RP nie pozwala małżonkom, którzy uważają, że udzielona im ochrona lub opieka nie jest wystarczająca, na formułowanie jakichkolwiek roszczeń w kierunku ustawodawcy²⁹. Cel tej regulacji jest inny. Jak wspomniano, Konstytucja RP jest najwyższym prawem Rzeczypospolitej Polskiej i wszelkie inne akty powinny być z nią zgodne. Wskazana zasada jest wyraźną wskazówką dla ustawodawcy, aby przy formułowaniu ustaw i innych aktów normatywnych, miał na uwadze dobro rodziny i małżeństwa. Odgrywa ona rolę normy programowej i wskazuje przyjętą w Konstytucji RP aksjologię³⁰. Podkreśla, że państwo powinno podejmować takie działania, które umacniają więzy rodzinne³¹, a wystrzegać się takich decyzji i rozwiązań prawnych, które relacje rodzinne niszczą czy je osłabiają³².

Artykuł 18 Konstytucji RP jest także wraz z innymi przepisami wzorcem kontroli zgodności aktu normatywnego z Konstytucją RP. Nie stanowi jednak samodzielnego wzorca³³.

Ochronę rodziny, poza art. 18 Konstytucji RP, wspomaga także zasada równouprawnienia mężczyzny i kobiety (art. 32 i 33 Konstytucji RP), ochrona praw dziecka (art. 72 Konstytucji RP)³⁴, a także ochrona życia prywat-

²⁶ Tamże.

²⁷ B. Banaszak, M. Zieliński, *Konstytucyjne i ustawowe*, s. 354.

²⁸ A. Mączyński, *Konstytucyjne podstawy*, s. 774.

²⁹ B. Banaszak, M. Zieliński, *Konstytucyjne i ustawowe*, s. 353.

³⁰ Wyrok TK z 11.4.2006 r., SK 57/04; wyrok TK z 11.5.2011 r., K 11/09; wyrok TK z 3.12.2013 r., P 40/12, Dz.U. poz. 1537.

³¹ Wyrok TK z 11.5.2011 r., K 11/09; wyrok TK z 18.5.2005 r., K 16/04; wyrok TK z 12.4.2011 r., SK 62/08, Dz.U. Nr 87, poz. 492; wyrok SN z 6.12.2007 r., IV CSK 301/07, OSN 2009, Nr 2, poz. 29, s. 69.

³² Wyrok TK z 18.5.2005 r., K 16/04; J. Pawliczak, *Zarejestrowany związek*, s. 344.

³³ Wyrok TK z 11.5.2011 r., K 11/09.

³⁴ T. Smyczyński, *Rodzina i prawo*, s. 186.

nego, rodzinnego, czci i dobrego imienia (art. 47 Konstytucji RP)³⁵. Przepis art. 71 ust. 1 Konstytucji RP nakazuje państwu, aby prowadziło politykę społeczną i gospodarczą, w której uwzględniać będzie dobro rodziny, a także przyznaje rodzinom znajdującym się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej (m.in. rodzinom wielodzietnym, niepełnym) prawo do pomocy ze strony władz publicznych³⁶. Natomiast przepis art. 48 Konstytucji RP przyznaje rodzicom prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem oraz przyznaje ochronę władzy rodzicielskiej przed bezpodstawną ingerencją. Ponadto istotna w temacie ochrony rodziny jest także konstytucyjna ochrona własności i prawa do dziedziczenia, która ma przyznawać ochronę źródła utrzymania rodziny³⁷.

II. Standardy międzynarodowej ochrony rodziny

Rodzina i małżeństwo są chronione także na płaszczyźnie międzynarodowej³⁸. W 145 konstytucjach świata znajdują się postanowienia dotyczące ochrony rodziny lub małżeństwa³⁹.

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka uchwalona przez ONZ w dniu 10.12.1948 r. wyznacza podstawowe standardy ochrony praw człowieka. Zapisano w niej, że rodzina jest naturalną i podstawową komórką społeczeństwa i ma prawo do ochrony ze strony społeczeństwa i Państwa (art. 16 ust. 3 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka) oraz zapewnia równouprawnienie mężczyźnie i kobiecie, bez względu na jakiegokolwiek różnice rasy, narodowości lub wyznania, a także prawo po osiągnięciu pełnoletności do zawarcia małżeństwa i założenia rodziny (art. 16 ust. 1 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka)⁴⁰. Mimo że Deklaracja nie wiąże bezpośrednio państw, to wywarła ona duży wpływ na rozwój ich ustawodawstwa, a także rozwój międzynaro-

³⁵ P. Sobczyk, *Małżeństwo i rodzina*, s. 381–382.

³⁶ Wyrok TK z 18.5.2005 r., K 16/04.

³⁷ T. Smoczyński, *Rodzina i prawo*, s. 191.

³⁸ Wyrok NSA z 21.12.1992 r., V SA 1329/92, ONSA 1992, Nr 3–4, poz. 99; S. Stadniczeńko, *Rodzina jako przedmiot ochrony na podstawie norm międzynarodowych o prawach człowieka*, w: M. Andrzejewski, L. Kociucki, M. Łączkowska, A. Schulz (red.), *Księga Jubileuszowa Profesora Tadeusza Smoczyńskiego*, Toruń 2008, s. 677–686.

³⁹ Za A. *Stępień-Sporek*, *Wspólne prawo majątkowe, małżeńskie dla Unii Europejskiej. Stan integracji – perspektywy*, Gdańsk 2014, s. 261; D. Warle, *Fundamentals of the Jurisprudence of Family: Building on Rock or Sand?* *International Journal of Jurisprudence of Family Law* 2010, Nr 1, s. 235–236; P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji*, s. 55.

⁴⁰ S. Stadniczeńko, *Rodzina jako przedmiot*, s. 679.

dowej ochrony praw człowieka. Powtórzenie powyższych zasad znajduje się w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r.⁴¹ (art. 23 Paktu)⁴² czy Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 r. (art. 8 i 12 EKPCz, art. 5 Protokołu Nr 7)⁴³. Znaczenie przy omawianiu standardów międzynarodowej ochrony rodziny ma art. 8 EKPCz, gdyż gwarantuje każdemu prawo m.in. do poszanowania życia rodzinnego i swojego miejsca zamieszkania. To ostatnie prawo rozumiane jest jako ochrona prawa posiadania domu oraz miru domowego⁴⁴. Niedopuszczalna jest przy tym ingerencja władzy publicznej w korzystanie z tych praw, z wyjątkiem sytuacji szczególnych omówionych w Konwencji (art. 8 ust. 2 EKPCz). W razie naruszenia przez państwo wspomnianych praw przysługuje skarga do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Skarga nie jest natomiast dopuszczalna, gdy jeden z małżonków naruszy prawo współmałżonka do mieszkania.

Uregulowania dotyczące ochrony rodziny znajdują się także w Międzynarodowym Pakcie Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych uchwalonym przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 16.12.1966 r.⁴⁵. Został on ratyfikowany przez Polskę 3.10.1977 r.⁴⁶ W art. 10 Paktu zapisano, że należy udzielić jak najszerzej ochrony i pomocy rodzinie jako naturalnej i podstawowej komórce społeczeństwa, w szczególności przy jej zakładaniu i w okresie trwania odpowiedzialności rodziny za opiekę i wychowanie dzieci pozostających na jej utrzymaniu. Związek małżeński powinien być zawierany przy swobodnie wyrażonej zgodzie przyszłych małżonków.

Zasada ochrony rodziny została wyrażona także w Karcie praw podstawowych, która uzyskała moc prawną traktatu na podstawie Traktatu z Lizbony

⁴¹ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).

⁴² K. Sękowska-Kozłowska, w: R. Wieruszewski (red.), Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich (Osobistych) i Politycznych. Komentarz, Warszawa 2012, s. 568 i nast.; S. Joseph, J. Schultz, M. Castan, The International Covenant on Civil and Political Right. Cases. Materials and Commentary, Oksford 2004, s. 585 i nast.

⁴³ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284).

⁴⁴ L. Garlicki, w: L. Garlicki (red.), Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz do artykułów 1–18, t. 1, Warszawa 2010, s. 539–542.

⁴⁵ B. Saul, The Rights of Families, Mother and Children, w: B. Saul, D. Kindley, J. Mowbray (red.), The International covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Oksford 2014, s. 723 i nast.

⁴⁶ Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169).

(art. 6 Traktatu o Unii Europejskiej)⁴⁷. Wszedł on w życie 1.12.2009 r. i od tej pory obywatele UE mogą się powoływać przed sądami na postanowienia Karty Praw Podstawowych. Karta ta zawiera przepisy dotyczące poszanowania życia prywatnego i rodzinnego (art. 7 Karty Praw Podstawowych)⁴⁸, zagwarantowania prawa do zawarcia małżeństwa i założenia rodziny (art. 9 Karty Praw Podstawowych)⁴⁹ oraz zapewnienia, że rodzina korzysta z ochrony prawnej, ekonomicznej i społecznej (art. 33 Karty Praw Podstawowych)⁵⁰. Dodać także należy, że Polska i Wielka Brytania podpisały zastrzeżenie, że Karta Praw Podstawowych nie rozszerza możliwości Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej ani żadnego sądu lub trybunału do uznania, że przepisy ustawowe, wykonawcze lub administracyjne, praktyki lub działania administracyjne są niezgodne z podstawowymi prawami, wolnościami i zasadami, które są w niej potwierdzone. Ponadto dla Polski i Zjednoczonego Królestwa w celu uniknięcia wątpliwości zapisano, że nic, co zawarte jest w tytule IV Karty Praw Podstawowych (tj. Solidarność)⁵¹, nie stwarza praw, które mogą być dochodzone na drodze sądowej, z wyjątkiem przypadków, gdy państwa te przewidziały takie prawa w swoim prawie krajowym⁵².

Wspomnieć też należy o Karcie Praw Rodziny przygotowanej przez Stolicę Apostolską Kościoła Rzymsko-Katolickiego, która w literaturze określana jest jako „konstytucja rodziny”⁵³. Jest to dokument o charakterze doktrynalnym⁵⁴, zawierający w sobie postulaty ochrony rodziny zbudowanej na małżeństwie⁵⁵,

Problematykę ochrony mieszkania rodzinnego poruszono także w ramach Rekomendacji Rady Europy Nr R (81) 15 z 16.10.1981 r. Dokument ten nie

⁴⁷ Traktat o Unii Europejskiej (Dz.U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864/30 ze zm.).

⁴⁸ J. Sobczak, w: A. Wróbel (red.), Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz, Warszawa 2013, s. 223–258.

⁴⁹ I.C. Kamiński, w: A. Wróbel (red.), Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz, Warszawa 2013, s. 301–320.

⁵⁰ A. Stępień-Sporek, Wspólne prawo majątkowe, s. 221; L. Mitrus, w: A. Wróbel (red.), Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz, Warszawa 2013, s. 944–956.

⁵¹ Szerzej K. Przybyszewski, Wymiar aksjologiczny i polityczny Karty Praw Podstawowych, w: W. Waclawczyk (red.), Karta Praw Podstawowych UE. Nowa szansa dla praw człowieka?, Warszawa 2010, s. 42–46.

⁵² Traktat zmieniający traktat o Unii Europejskiej i traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską z 2007 r. Protokół (Nr 7) w sprawie stosowania Karty Praw Podstawowych do Polski i Zjednoczonego Królestwa (Dz.U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569); L. Mitrus, w: A. Wróbel (red.), Karta Praw, s. 859.

⁵³ S. Stadniczerko, Rodzina jako przedmiot, s. 684.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Tamże, s. 684–685.

wiąże bezpośrednio żadnego państwa, wprowadza jedynie założenia i zalecenia dla krajów należących do Rady Europy w celu ujednoczenia ich ustawodawstw⁵⁶. Z tego też powodu charakter tego aktu międzynarodowego jest inny niż tych wyżej wymienionych. Propozycje ochrony mieszkania rodzinnego zawarte w Rekomendacji zostaną szczegółowo omówione w rozdziale IV.

W wymienionych wyżej dokumentach kwestie majątkowe małżeńskie nie zostały uregulowane. Zawierają one ogólne sformułowania, które pozwalają zauważyć, że rodzina jest wartością chronioną także na gruncie międzynarodowym⁵⁷. Zagwarantowana w Konstytucji RP ochrona małżeństwa i rodziny nie odbiega od standardów międzynarodowych⁵⁸.

III. Pojęcie rodziny w prawie rodzinnym

W tytule pracy występuje słowo „rodzina”. To pojęcie bywa różnie rozumiane w literaturze i na gruncie prawa.

Rodzina jest naturalną i podstawową komórką społeczną, której powinna zostać udzielona ochrona. Do rodziny każdy z nas należy, należał lub będzie kiedyś należał⁵⁹. Rodzina jest naturalnym środowiskiem narodzin i rozwoju oraz zaspokajania własnych potrzeb⁶⁰. Jest również nierozzerwalnie związana z ludzkim istnieniem⁶¹.

Pojęcie rodziny może być inaczej rozumiane w socjologii⁶², prawie⁶³ czy polityce społecznej. Potocznie również różnie traktuje się rodzinę, gdyż zalicza się do niej małżonków, dzieci wspólne, jak i dzieci tylko jednego małżonka, dziadków czy szerszy krąg krewnych⁶⁴. Rodzina jest to grupa oparta na więzach emocjonalnych, osobistych, a także połączona interesami majątkowymi⁶⁵. Jej

⁵⁶ Artykuł 15b Statutu Rady Europy z 5.5.1949 r. (Dz.U. z 1994 r. Nr 118, poz. 565).

⁵⁷ G. Jędrejek, Kodeks rodzinny, s. 32.

⁵⁸ B. Banaszkiwicz, Małżeństwo jako związek, s. 604–605.

⁵⁹ M. Andrzejewski, Prawo rodzinne i opiekuńcze, Warszawa 2014, s. 17.

⁶⁰ T. Smyczyński, Rodzina i prawo, s. 185.

⁶¹ Z. Tyszka, Socjologia rodziny, Warszawa 1974, s. 54.

⁶² T. Szlendak, Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie, Warszawa 2012, s. 94–172.

⁶³ B. Banaszak, M. Zieliński, Konstytucyjne i ustawowe, s. 354–356; M. Kosek, Pojęcie rodziny w kodeksie rodzinnym i opiekuńczym i negatywne skutki jej redefinicji w wybranych aktach prawnych, w: M. Kosek, J. Słyk (red.), W trosce o rodzinę. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Wandy Stojanowskiej, Warszawa 2008, s. 240–242; J. Osiejewicz, Członek rodziny w prawie Unii Europejskiej, EPS 2015, Nr 6, s. 24.

⁶⁴ J. Strzebińczyk, Prawo, s. 27.

⁶⁵ T. Smyczyński, Zagadnienia wprowadzające, w: T. Smyczyński (red.), SPP, t. 11, s. 2.

celem jest zaspokajanie potrzeb życiowych, popędu seksualnego, a także rodzenie i wychowywanie dzieci⁶⁶. Odpowiada ona też na emocjonalne potrzeby człowieka⁶⁷. W socjologii wyróżnia się rodzinę małą, do której należą małżonkowie oraz dzieci, a także rodzinę wielką, obejmującą szerszy krąg krewnych, np. dziadków⁶⁸. W ujęciu pozajurystycznym rodziny nie tworzą wyłącznie małżonkowie, są jedynie jej fundamentem⁶⁹. Skład rodziny opiera się na stosunku prawnorodzinnym i powstaje w wyniku zawarcia związku małżeńskiego czy urodzenia się dziecka⁷⁰. Zauważono też, że pojęcie to z uwagi na etymologię słowa „rodzina” powinno odnosić się wyłącznie do małżonków z dziećmi, gdyż związane jest ono ze słowem „rodzić”, a stosunki między małżonkami powinno określać się jako małżeństwo⁷¹. Zatem rodzina i małżeństwo to oddzielne instytucje. Niektórzy uznają, że bezdzietni małżonkowie nie są rodziną⁷². Bywa, że określa się ich mianem niepełnej rodziny małej⁷³. Nie wdając się w polemikę w tymi stanowiskami, zauważyć należy, że zarówno małżeństwo, jak i rodzina, chronione są na gruncie Konstytucji RP, dlatego będą w pracy łącznie określane jako rodzina.

Kodeks rodziny i opiekuńczy nie zawiera definicji rodziny. Pojęcie to pojawia się w nim jednak kilkakrotnie: w art. 10 § 1 KRO mowa jest o dobru rodziny założonej przez małżonków, w art. 23 i 27 KRO – o współdziałaniu dla dobra rodziny, którą małżonkowie przez swój związek założyli, w art. 24 KRO zaś – o rozstrzygnięciu przez małżonków wspólnie o istotnych sprawach rodziny, a w art. 39 KRO znajduje się odwołanie do dobra rodziny. Należy zatem wskazać, że na gruncie KRO rodzinę tworzą już sami małżonkowie⁷⁴ bądź małżonkowie z dziećmi: małoletnimi oraz pełnoletnimi, które nie są w stanie

⁶⁶ Z. Tyszka, Socjologia, s. 54; T. Szlendak, Socjologia rodziny, s. 116–117.

⁶⁷ M. Andrzejewski, Prawo rodzinne, s. 17.

⁶⁸ Z. Tyszka, Socjologia, s. 80–81; T. Szlendak, Socjologia rodziny, s. 127.

⁶⁹ T. Smyczyński, Zagadnienia wprowadzające, w: T. Smyczyński (red.), SPP, t. 11, s. 3.

⁷⁰ Tamże, s. 7.

⁷¹ A. Mączyński, Konstytucyjne podstawy prawa rodzinnego, w: P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel (red.), Państwo Prawa i Prawo Karne. Księga Jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. 1, Warszawa 2012, s. 767.

⁷² Tamże, s. 772. Odmienne B. Banaszak, M. Zieliński, Konstytucyjne i ustawowe, s. 353.

⁷³ Z. Tyszka, Socjologia, s. 80.

⁷⁴ J. Strzebińczyk, Prawo, s. 28; J. Łukasiewicz, Zagadnienia wstępne, w: J. Łukasiewicz (red.), Instytucje prawa rodzinnego, Warszawa 2014, s. 22; M. Sychowicz, w: K. Piasecki (red.), Kodeks rodzinny, s. 149; M. Kosek, Pojęcie rodziny w kodeksie rodzinnym i opiekuńczym i negatywne skutki jej redefinicji w wybranych aktach prawnych, w: M. Kosek, J. Słyk (red.), W trosce o rodzinę, s. 239–240.

utrzymać się samodzielnie, a także przysposobionymi⁷⁵. Zauważono, że posiadanie dzieci jest jednym z celów małżeństwa, ale nie jedynym. Przez samo zawarcie małżeństwa małżonkowie zakładają rodzinę, która istnieje, choćby z małżeństwa nie urodziły się dzieci i trwa nawet gdyby dzieci umarły wcześniej niż rodzice⁷⁶. Dlatego w pracy przyjmuję, że rodzinę stanowią już sami małżonkowie oraz małżonkowie z dziećmi. Nie ma potrzeby odnoszenia się do szerszego kręgu krewnych⁷⁷.

Małżonkowie w trakcie trwania małżeństwa nabywają prawo własności nieruchomości. Dlatego przejdę teraz do omówienia tego prawa, które również podlega ochronie konstytucyjnej.

§ 2. Własność jako wartość konstytucyjna

I. Konstytucyjna ochrona własności i jej ograniczenia

Prawo własności przyznaje właścicielowi największą możliwość korzystania ze swojej rzeczy. Szczególne znaczenie temu prawu nadaje Konstytucja RP. Zapewnia ona ochronę prawa własności przez Rzeczpospolitą Polską (art. 21 Konstytucji RP)⁷⁸. Stanowi też, że każdy ma prawo do własności, innych praw majątkowych oraz prawo dziedziczenia (art. 64 ust. 1 Konstytucji RP). Ochrona, jaką przyznaje ustawodawca, powinna gwarantować posiadanie i spokojne korzystanie⁷⁹.

Prawo własności zawiera w sobie uprawnienia do posiadania (*ius possidendi*), korzystania i pobierania pożytków, zużycia rzeczy, przetworzenia (*ius utendi, fruendi, abutendi*)⁸⁰, a także do rozporządzenia rzeczą (*ius disponendi*), na które składa się: uprawnienie do wyzbycia się rzeczy, np. przez przeniesie-

⁷⁵ M. Sychowicz, w: K. Piasecki (red.), Kodeks rodzinny, s. 149; T. Smyczyński, Rodzina i prawo, s. 191.

⁷⁶ Orzeczenie SN z 8.12.1953 r., II C 1333/53, PiP 1954, z. 45, poz. 903; B. Banaszak, Konstytucja Rzeczypospolitej, s. 149.

⁷⁷ B. Banaszak, M. Zieliński, Konstytucyjne i ustawowe, s. 354–355; M. Goettel, Koncepcja podstawowych praw i obowiązków małżonków w kodeksie rodzinnym i opiekuńczym, w: T. Płóski, J. Krzywkowska (red.), Małżeństwo i rodzina w prawie kanonicznym, polskim i międzynarodowym. Księga pamiątkowa dedykowana ks. Prof. Ryszardowi Sztymilerowi, Olsztyn 2008, s. 350.

⁷⁸ M. Kaliński, A. Krzywoń, „Własność” jako przedmiot ochrony na podstawie art. 21 ust. 1 Konstytucji RP, PS 2015, Nr 1, s. 17–32.

⁷⁹ B. Banaszak, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, s. 385.

⁸⁰ J. Jgnatowicz, K. Stefaniuk, Prawo rzeczowe, Warszawa 2006, s. 66.

nie własności, do rozporządzenia rzeczą na wypadek śmierci, a także do obciążenia rzeczy⁸¹.

Artykuł 64 ust. 3 Konstytucji RP jest jednoznaczny i wyraźną konstrukcją prawną dla wprowadzenia ograniczenia prawa własności⁸². Konstytucja RP gwarantuje, że „własność może być ograniczona tylko w drodze ustawy, gdy jest to konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego, bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób”. Ograniczenia te nie mogą naruszać istoty wolności i praw (art. 31 ust. 3, art. 64 ust. 1 i 3 Konstytucji RP). Trybunał Konstytucyjny podkreśla, że „konieczność”, o której mowa w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, zawiera w sobie „postulat niezbędności, przydatności i proporcjonalności *sensu stricto* wprowadzanych ograniczeń”. Natomiast proporcjonalność oznacza adekwatność celów i środków, które służą jego osiągnięciu⁸³. W każdym przypadku należy zbadać, czy istnieje rzeczywista potrzeba dokonania ingerencji w prawa bądź wolności jednostki. Analiza może polegać na porównaniu chronionych dóbr i wartości z tymi, które w ich efekcie podlegają ograniczeniu, jak również przez ocenę metody realizacji ograniczenia⁸⁴. Ingerencja w prawa lub wolności nie powinna być nadmierna⁸⁵, czyli ustawodawca powinien, zmierzając do osiągnięcia założonego celu, wybrać spośród środków prawnych te najmniej uciążliwe lub dolegliwe⁸⁶.

Naruszenie konstytucyjnych praw i wolności (art. 31 ust. 3 Konstytucji RP) może nastąpić w sytuacjach wskazanych w Konstytucji RP. Zawiera ona zamknięty katalog takich przypadków, który nie może być traktowany rozszerzająco. Własność może zostać ograniczona ze względu na bezpieczeństwo, porządek publiczny, ochronę środowiska, zdrowia, moralności publicznej, wolności i praw innych osób⁸⁷.

⁸¹ J. Jgnatowicz, Prawo, s. 66–67; E. Gniewek, Współwłasność, w: T. Dybowski (red.), System Prawa Prywatnego, t. 3, Prawo rzeczowe, Warszawa 2007, s. 450.

⁸² Z. Radwański, Czy klauzula generalna społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa powinna określać treść prawa własności, w: Ars et Usus. Księga pamiątkowa, s. 234.

⁸³ Wyrok TK z 25.2.1999 r., K 23/98, OTK 1999, Nr 2, poz. 25; B. Banaszak, Konstytucja Rzeczypospolitej, s. 224.

⁸⁴ Wyrok TK z 12.1.1999 r.

⁸⁵ B. Banaszak, Konstytucja Rzeczypospolitej, s. 224–225.

⁸⁶ Wyrok TK z 25.2.1999 r., K 23/98; K. Wojtyczek, Konstytucyjny status jednostki w państwie polskim, w: P. Sarnecki (red.), Prawo konstytucyjne RP, Warszawa 2014, s. 101.

⁸⁷ Wyrok TK z 25.2.1999 r., K 23/98; P. Winczorek, Komentarz do Konstytucji, s. 83–84; B. Banaszak, Konstytucja Rzeczypospolitej, s. 220.

Natomiast istota praw i wolności, o której mowa w przepisach art. 31 ust. 3 i art. 64 ust. 3 Konstytucji RP, polega na tym, że w każdym prawie i wolności można wyróżnić podstawowe elementy, bez których w ogóle by one nie istniały, oraz elementy dodatkowe, które ustawodawca może modyfikować bez zniszczenia tożsamości danego prawa. Naruszenie istoty prawa lub wolności polega zatem na ograniczeniu podstawowych elementów tego prawa czy wolności i uniemożliwieniu realizowania im swojej funkcji, jaką powinny spełniać w społecznej gospodarce rynkowej (art. 20 Konstytucji RP). Ograniczenie nie może być zatem nadmierne, żeby nie przekształciło się w prawo pozorne⁸⁸, np. przez uniemożliwienie korzystania z prawa.

Rozważając konstytucyjność ograniczeń wprowadzonych przez ustawodawcę, Trybunał Konstytucyjny⁸⁹ zaproponował listę pytań, na które należy odpowiedzieć, aby ustalić, czy ingerencja w wolność była dopuszczalna. Trzeba zbadać zatem, czy:

- 1) wprowadzona regulacja ustawowa służy i jest konieczna dla ukształtowania ładu prawnego w danej sferze stosunków własnościowych;
- 2) zamierzony przez ustawodawcę cel jest możliwy do osiągnięcia bez naruszenia podstawowych standardów prawnych wyrażających istotę praw, których dotyczy;
- 3) regulacja ustawowa jest niezbędna dla ochrony interesu, wartości konstytucyjnej, z którą jest powiązana;
- 4) efekt wprowadzonej regulacji pozostaje w proporcji do ciężarów nakładanych przez nią na obywatela⁹⁰.

Odpowiedzi na powyższe pytania pozwolą stwierdzić, czy dane ograniczenie prawa własności jest zgodne z Konstytucją RP. Zostaną one udzielone przy badaniu poszczególnych ograniczeń prawa własności opisywanych w pracy.

II. Standardy międzynarodowej ochrony prawa własności

Należy zwrócić uwagę także na ochronę prawa własności w prawie międzynarodowym, w tym na art. 1 Protokołu Nr 1 do Konwencji o ochronie

⁸⁸ Wyrok TK z 12.1.2000 r., P 11/98, Dz.U. Nr 3, poz. 46.

⁸⁹ Wyrok TK z 25.2.1999 r., K 23/98; B. Banaszak, Konstytucja Rzeczypospolitej, s. 224–225.

⁹⁰ B. Banaszak, Konstytucja Rzeczypospolitej, s. 223.

praw człowieka i podstawowych wolności⁹¹, zgodnie z którym każda osoba ma prawo do poszanowania mienia⁹². Nie można pozbawiać nikogo prawa własność, chyba że w interesie publicznym i na warunkach przewidzianych przez ustawę oraz zgodnie z podstawowymi zasadami prawa międzynarodowego⁹³. Znaczenie dla przestrzegania Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności ma orzecznictwo Europejskiej Komisji Praw Człowieka i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (art. 19 EKPCz)⁹⁴. Ochronę prawa własności (prawa do władania, używania, rozporządzania i przekazania w drodze spadku mienia nabytego zgodnie z prawem) przyznaje także Karta Praw Podstawowych⁹⁵ (art. 17 Karty Praw Podstawowych)⁹⁶. Zapewnia, że nikt nie może być pozbawiony swojej własności, chyba że w interesie publicznym, w przypadkach i na warunkach przewidzianych w ustawie, za słusznym odszkodowaniem za jej utratę, wyłaconym we właściwym terminie. Ponadto korzystanie z mienia może podlegać regulacji ustawowej w zakresie, w jakim jest to konieczne ze względu na interes ogólny⁹⁷.

Protokół dodatkowy Nr 1 oraz Karta Praw Podstawowych są częścią polskiego porządku prawnego⁹⁸. Ochrona wynikająca z tych aktów uzupełnia ochronę, którą gwarantuje Konstytucja RP⁹⁹. Pozwala także na skierowanie sprawy do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i Europejskiej Komisji

⁹¹ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284).

⁹² C. Mik, Prawo własności w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, PiP 1993, z. 5, s. 25–34; I. Nakierska, Prawo do własności w świetle Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, Gdańsk 2002, s. 19.

⁹³ A. Wróbel, w: L. Garlicki (red.), Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, t. 2, Komentarz do artykułów 19–59 oraz Protokołów Dodatkowych, Warszawa 2011, s. 470 i nast.

⁹⁴ C. Mik, Prawo własności, s. 25; J. Ignatowicz, M. Nazar, Prawo, s. 53–55; L. Garlicki, w: L. Garlicki (red.), Konwencja, t. 2, s. 12; F. Zoll, Prawo własności w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z perspektywy polskiej, PS 1998, Nr 5, s. 25 i nast.

⁹⁵ Dz.U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569.

⁹⁶ A. Florczak, Krytyka Karty Praw Podstawowych w Polsce, w: W. Waclawczyk (red.), Karta Praw Podstawowych UE. Nowa szansa dla praw człowieka?, Warszawa 2010, s. 77–80.

⁹⁷ D. Miąsik, w: A. Wróbel (red.), Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz, Warszawa 2013, s. 628–652.

⁹⁸ C. Mik, Prawo własności, s. 34.

⁹⁹ I. Nakierska, Prawo do własności, s. 19; A. Wróbel, w: L. Garlicki (red.), Konwencja, t. 2, s. 472–473.

Praw Człowieka, za nieuzasadnioną ingerencję przez państwo w prawo własności (art. 34 EKPCz)¹⁰⁰.

III. Ograniczenia własności przewidziane w art. 140 KC

Prawo własności może zostać ograniczone tylko w ustawie (art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, art. 64 ust. 1 i 3 Konstytucji RP). Takie przepisy znajdują się w wielu ustawach, np. w prawie budowlanym¹⁰¹, które nakłada na właściciela konieczność podjęcia stosownej procedury wymaganej do wybudowania na swoim gruncie budynku, czy w ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym¹⁰², która wskazuje, co na danym gruncie może się znajdować. Ograniczają one właściciela w swobodnej zabudowie własnej nieruchomości.

Podstawową regulacją w tej materii jest art. 140 KC, który określa granice korzystania z prawa własności¹⁰³. Wskazuje on, że w granicach określonych przez ustawy i zasady współzycia społecznego właściciel może, z wyłączeniem innych osób, korzystać z rzeczy zgodnie ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem swojego prawa, w szczególności może pobierać pożytki i inne dochody z rzeczy. W tych samych granicach może rozporządzać rzeczą¹⁰⁴.

Przepis ten odsyła także do ograniczeń, które znajdują się w ustawach. Ustawą, która reguluje wykonywanie prawa własności przysługującego małżonkom pozostającym w ustroju wspólności majątkowej, jest KRO. W nim znajdują się normy dotyczące składu majątków małżonków, rodzaju współwłasności, reguł zarządu tym majątkiem, przepisy związane z pozbawieniem małżonka prawa zarządu majątkiem wspólnym czy zasady podziału tego majątku. Wymienione instytucje związane z wykonywaniem prawa własności małżonków pozostających w ustroju wspólności ustawowej zostaną szczegółowo omówione w rozdziale trzecim.

W art. 140 KC znajduje się też odwołanie do zasad współzycia społecznego. Są to normy moralne, które mają uelastyczyć system prawny i dostosować

¹⁰⁰ A. Wróbel, w: L. Garlicki (red.), Konwencja, t. 2, s. 474; C. Mik, Prawo własności, s. 29; I. Kondak, w: L. Garlicki (red.), Konwencja, t. 2, s. 123–149.

¹⁰¹ Ustawa z 7.7.1994 r. – Prawo budowlane (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 290).

¹⁰² Ustawa z 27.3.2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz.U. z 2015 r. poz. 199 ze zm.).

¹⁰³ W. Szydło, w: E. Gniewek, P. Machnikowski (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, Warszawa 2014, s. 295 i nast.

¹⁰⁴ J. Ciszewski, w: J. Ciszewski (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, Warszawa 2014, s. 264–269; E. Skowrońska-Bocian, M. Warciński, w: K. Pietrzykowski (red.), Kodeks cywilny, t. 1, Komentarz. Art. 1–449¹⁰, Warszawa 2015, s. 439–496.